

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Yuzuncu Yil University Journal of Divinity Faculty

**YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT
FAKÜLTESİ DERGİSİ
YUZUNCU YIL UNIVERSITY JOURNAL OF
DIVINITY FACULTY**

ISSN: 1300-4530

Hakemli Dergidir, Yıl:2016-Sayı:4-5
Refereed Journal, Year:2016-Issue: 4-5

İMAM EŞ'ARÎ' VE EHL-İ SÜNNET MEZHEBİNE KATKISI

Mehmet KESKİN*

Özet

Ehl-i Sünnet ekolünün önde gelen mezheplerinden biri şüphesiz Eş'arilikdir. Bu makalede mezhebe ismini veren İmam Eş'arî'nin genel hatlarıyla hayatı, Ehl-i Sünnet düşünce geleneğine olan katkısı, mezhebinin doğuşu ve yayılışı ele alınmıştır. Konu bunlarla sınırlı tutulduğundan Eş'arî'nin fikirlerine yer verilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: el-Eş'arî, Ehl-i Sünnet, Eş'arilik, Kelam, Ehl-i Hadis.

AL-İMAM AL-ASH'ARI AND HIS CONTRIBUTION ON AHL AS-SUNNAH

Abstract

One of the leading sects of the Ahl as-Sunnah School undoubtedly is Ash'ariyya. In this article investigated on general life of Imam Al-Ash'ari and his contribution on Ahl as-Sunnah and rise his sect and spread. When the issue is limited to these, Ash'ari's ideas are not included.

Key Words: al-Ash'arî, Ahl as-Sunnah, Ash'ariyya, al-Kalam (theology), Ahl al-Hadith.

Giriş

İslam ekonomik, kültürel, sosyal, siyasi, itikadi, ameli velhasıl insan hayatının bütün alanlarına hitap eden bir dindir. Bu yüzden ümmetin âlimleri İslam'ın her yaşam alanına hitap eden yönlerini açıklamak ve tatbikini sağlamaya yönelik çabalar içinde olmuşlardır. İslam âlimlerinin bu gayretleri neticesinde yaşamın bütün alanlarına ışık tutan, vahyi esas alan ve vahye dayanan fakat insani olan aynı zamanda insan medeniyetine inanılmaz katkılar sunan devasa bir düşünce geleneği oluşmuştur. Bu düşünce geleneği İslam Düşünce geleneğidir.

İslam düşünce tarihinin en önde gelen simalarından biri şüphesiz İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'dir. Aynı zamanda kendi ismine atfen anılan Eş'arî mezhebinin de kurucusudur. Bugün İslam dünyasının kahir ekseriyeti Ehl-i Sünnet mezhebine mensuptur. Hem takipçileri açısından hem de İslam düşüncesindeki ağırlıkları açısından bu mezhebin en büyük fırkalarından biri Eş'arilikdir. Eş'arî'nin ortaya koyduğu temel düşünceler etrafında şekillenen ve teşekkül eden Eş'arilik doğduğu tarihten beri bazı iniş ve çıkışlarla da olsa etkinliğini devam ettirmiş ve ettirmeye devam eden bir mezheptir. İşte bu fırkaya sadece adıyla değil fikirleriyle de şekil veren Eş'arî'i mensup olduğu Ehl-i Sünnet mezhebinin düşünce yapısına ve şekillenmesine katkı sunmuştur.

* Yrd. Doç. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi mkeskin@yyu.edu.tr.

İslam dünyasında ve düşüncesinde bu denli söz sahibi olan Eş'arîliği anlamının yolu şüphesiz mezhebin kurucusu olan ve hemen hemen mezhebin temel ilkelerinin tümünü belirlemiş olan İmam Eş'arî'yi anlamaktan geçer. Bundan dolayı “İmam Eş'arî'yi anlamak Eş'arîliğin düşünce sistemini anlamaktır” denilirse abartılmış olunmaz. Bu nedenle onun hayatına kısca değinilmesi yerinde olacaktır.

1. Eş'arî'nin Hayatı ve Eserleri

Eş'arî'nin soy kütüğü, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr İshak b. Salim b. İsmail b. Abdillâh b. Musa b. Bilâl b. Ebi Burde b. Ebi Musa b. Abdillâh b. Kays b. Hadar el-Eş'arî'dir.¹ Sahabe olan Ebû Musa el-Eş'arî'ye soyu dayandığı için Ebû'l-Hasen'e Eş'arî denilmiştir.² Ancak genelde Eş'arî'nin muhalifleri 'Eş'arî' tabiri yerine İbn Ebi Bişr künyesini kullanmayı daha çok tercih etmişlerdir.³

Eş'arî Basra'da doğmuş ve muhtemelen Ebû Ali el-Cubbâî'nin (303/915) vefatından sonra Bağdat'a yerleşmiş ve vefat edinceye dek burada kalmıştır.⁴ Eş'arî'nin doğum ve ölüm tarihleri üzerinde ihtilaf mevcut olmakla birlikte genel kanat onun 260-874 doğduğu ve 324-936 da vefat ettiği şeklindedir.⁵

Eş'arî ilmi hayatında değişik çevrelerden ve İslami ilimlerin farklı dallarında bulunan hocalardan ders almıştır. Bunlardan bazıları ilmi konuları itibariyle öne çıkmaktadırlar.

a. Ebû Ali el-Cubbâî (235/849-303/915)⁶

¹ Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdâd*, Beyrut, ts., XI, 346; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî fi mâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebu'l-Hasan el-Eş'arî*, Dımaşk, 1399/1979, s. 147; es-Subkî, Tacuddin Ebu Nasr Abdilvahhab b. Ali, *Tabakatu's-Şafiiyye'l-Kubrâ*, (thk., Abdulfettah Muhammed-Mahmud Muhammed), 1992, III, 347; el-Kummî, Şeyh Abbas, *el-Kunâ ve'l-Elkâb*, Beyrut, ts., I, 46-47; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Beyrut, 1992, VI, 332; ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (thk. Şuayb Arnavut-Muhammed Naim el-Arkusî), Beyrut, 1992, XV, 85; Bkz., İbn Tağriberdî, Cemaluddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, ts., III, 259; İbn Kadi Şuhbe, Ebu Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Tabakâtu's-Şafiiyye*, (thk. el-Hafız Abdulalim Hân), Beyrut 1407/1986, II, 113.

² es-Sem'ânî, Ebu Sad Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî, *el-Ensâb*, Beyrut 1980, I, 273.

³ Örneğin Bkz. İbnu'n- Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, 1978, s. 257; Kâdî Abdülcebbar, Ebu'l-Hasan b. Ahmed, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Tunus, 1974, s. 324; el-Ehvâzî, Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim, “Mesâlibu İbn Ebi Bişr”, Nşr. Michel Allard, *Bulletin D'études Orientales*, XXIII, Damas, 1970, s.151.

⁴ Hatib el-Bağdâdî, *Tarih'u Bağdâd*, XI, 347; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 273; İbn Kadi Şuhbe, *Tabakât*, II, 114; Bedevi, Abdurrahman, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut, 1983, s. 492.

⁵ Bkz., Keskin, Mehmet, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, İstanbul, 2013, s.99-101.

⁶ Ebû Ali el-Cubbâî, Ebû Ali Muhammed b. Abdülvehhab b. Sellam b. Halid b. Hamran b. Ebân -Hz. Osman'ın mevlası- el-Cubbâî olarak bilinir ve Mu'tezile'nin önde gelen imamlarından biridir. Kelam

Eş'arî, babasının vefatından sonra annesinin Cubbâî ile evlenmesiyle onun himayesinde yetişti ve Cubbâî'den kelim dersleri aldı.⁷ Muhtemelen Eş'arî 10 yaşlarında Mu'tezile'ye katılmış ve 40 yaşlarında ise daha hocası Cubbâî hayattayken yollarını ayırmış ve Ehl-i Sünnetin esaslarına dönmüştür.⁸ Eş'arî Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Cubbâî ile araları bozulmuş ve yüz yüze gelmemeye çalışmıştır.⁹

b. Zekeriya es-Sâcî (307/919)¹⁰

Eş'arî'nin, Ehl-i Hadisin görüşlerini Zekeriya es-Sâcî'den aldığı ve birçok eserinde bu konuda ona dayandığı belirtilir.¹¹ Zekeriya es-Sâcî, sünnet ve hadis konusunda Eş'arî'nin rivayette bulunduğu hocalarının başında gelir.¹²

---

ilmini Ebû Yusuf Yakup b. Abdillâh eş-Şahham el-Basrî'den almıştır. Cubbâî, kendi döneminde Basra'daki Mu'tezile'nin reisisidir. Cubbâî 235/849'te doğmuş ve 303/915'te vefat etmiştir. Bkz., İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu'z-Zemân*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut, 1968, IV, 267vd.

⁷ ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 86; İbn Kâdi Şuhbe, *Tabâkât*, II, 113; el-Makrîzî, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali, *el-Hitât ve'l-Âsâr*, Kahire, ts., II, 359; Subhî, Ahmed Mahmud, "el-Eşari el-Mütékellim", *Mevsuatu'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Umman, 1993, s. 379.

⁸ Geniş Bilgi için bkz., Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, s. 104-105.

⁹ İbn Hallikân, *Vefayatu'l-A'yân*, IV, 268. Bu rivayet şu şekildedir: "Cubbâî'nin meclisini ve mezhebini Eş'arî terk edip sözlerine/söylemlerine itirazı çoğalınca ikisi arasındaki ayrılık daha da arttı. Bir gün Cubbâî tezkir/müzakere toplantısı yapıyordu yanında halktan âlimler vardı. Eş'arî de o meclise gitti ve Cubbâî'den gizlenecek bir köşede oturdu. Oturuma gelen kadınlardan birine; sana bir mesele öğreteceğim onu bu şeyhe sor. Sonra ona mesele ile ilgili ardı ardına soru öğretti. Cubbâî son soruda tıkanınca (cevap veremeyince) Eş'arî'yi gördü. Sorunun kadından değil ondan geldiğini anladı."

¹⁰ Adı: Ebû Yahya Zekeriya b. Yahya b. Abdurrahman b. Bahr b. Adiy b. Abdurrahman b. Ebyed b. ed-Deylem b. Bâsil b. Dabbetu'd-Dabbî el-Basri es-Sâcî eş-Şafii olup, hadis imamlarındandır. es-Sâcî, Rabi' ve Muzeni'den ders almıştır. Basra'da 307/919 yılında vefat etmiştir. Bkz., ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 198; el-Hüseynî, Ebû Bekr b. Hidayetullah, *Tabakatü's-Şafiiyye*, Beyrut, 1982, s. 44.

¹¹ ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 198; İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani, *Beyânu Telbisi'l-Cehmiyye fi Tesisi Bide'ihimi'l-Kelamiyye*, (thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım), Mekke, 1392, II, 527; İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, (nşr. Muhammed Reşad Salim), Riyad 1406/1986, VIII, 9; ez-Zehbî, *el-Uluvu li'l-Aliyi'l-Gaffâr*, (thk., Ebu Muhammed Eşref b. Abdülmaksud), Riyad, 1995, s. 205; İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr, *İçtimau'l-Cuyûsi'l-İslamiyye ala Gazvi'l-Muattıla ve'l-Cehmiyye*, Beyrut, 1984, s. 155.

¹² es-Subkî, *Tabakatü's-Şafiiyye*, III, 355; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Amr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, ts., XI, 131.

c. *Ebû İshak el-Mervezî*, (340/951).¹³

Eş'arî, Fıkıh ilmini Ebû İshak el-Mervezî'den almıştır. el-Mervezî de Eş'arî'den kelam öğrenmiştir. Böylece el-Mervezî'nin el-Mansur camisindeki halkasına Eş'arî de katılmış ancak bunun bir hoca talebe ilişkisinden çok karşılıklı ilim alış verişi şeklinde olmuştur. Aynı zamanda el-Mervezî'nin ders halkasında olan talebeler Eş'arî'den kelam öğrenmiş ve gittikleri İslam beldelerinde Şafii fikhıyla birlikte Eş'arî kelamını da götürmüşlerdir.¹⁴

Eş'arî'nin ünlü kelimciler olarak yetişen ve onun görüş ve sistemini geliştirip yayan önemli sayıda öğrencisi olmuştur. Bu öğrencilerini her tabakadan güçlü alimler takip etmiş ve onların çabalarıyla Eş'arî düşüncesi İslam dünyasına hakim olmuştur. Eş'arî'den bizzat ders alan birçok öğrenci olmuştur. Ancak Subkî, Eş'arî'nin öğrencilerinden özellikle Eş'arî ile yakından ilgili olanların İbn Mucahid olarak bilinen, *Ebu Abdillah b. Mucahid el-Basrî* (370/980), *Ebu'l-Hasan el-Bâhilî el-Basrî*, *Ebu'l-Hüseyn Bundar b. el-Hüseyn eş-Şirazî es-Sûfî* (353/964) ve *Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdi et-Taberî* olduğunu ifade eder.¹⁵

Ayrıca *Ebu Sehl es-Su'lûkî* (369/979), *Ebu Zeyd el-Mervezî* (371/981), *Ebû Abdillah b. Hafif eş-Şirâzî* (371/981) ve *Ebû Ali Zâhir b. Ahmed b. Muhammed b. İsa es-Sarâhsî* (389/999) gibi alimler de Eş'arî'nin önde gelen öğrencileri arasında zikredilir.¹⁶

İbn Mucahid ile Bâhilî'nin yanında IV/X. asrın sonu ve V/XI. asrın başındaki Eş'arî mezhebinin önde gelen simalarından olan Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-İsbehânî(406/1015), Ebu Bekr b. et-Tayyib el-Bâkılânî el-Basrî (403/1012) ve Ebû İshak el-İsferâyînî (418/1027) gibi alimler ders alarak yetişmişlerdir.¹⁷ Ancak Bâkılânî diğer ikisine nazaran İbn Mucahid ile daha ilgili olduğu halde, İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî ise Bâhilî ile daha ilişkilidir.¹⁸

¹³ Adı: Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. İshak el-Mervezî'dir. Âlim ve zahit biriydi. İbn Sureyc'ten ilim almıştı ve Bağdat'ta fıkıh ilminin reisiydi. Şafii fakihlerindendir. Şafii mezhebinin görüşlerini özetleyip açıklamıştır. Uzun bir süre Bağdat'ta ders ve fetva vererek ashabından birçok kişiyi yetiştirmiştir. Ömrünün sonlarına doğru Mısır'a giderek orada 340/951 yılında vefat etmiş ve Şafii'nin kabrine yakın bir yere defnedilmiştir. Bkz., Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, VI, 11; el-Hüseynî, Ebû Bekr b. Hidayetullah, *Tabakatü's-Şafiiyye*, Beyrut, 1982, s. 66.

¹⁴ Bkz., Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, s. 107.

¹⁵ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 368.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz., Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, s.111-112.

¹⁷ İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 177-178; Abdülmecid Bedevî, Ebû'l-Futuh, *et-Tarihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî*, Cidde, 1983, s.28.

¹⁸ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 368.

1.2. Eş'arı'nın Eserleri

Eş'arı pek çok eser vermiştir. Bu eserlerin hemen hemen tamamını Eş'arı Mu'tezile'den döndükten sonra telif ettiği veya tadil ettiği anlaşılmaktadır. Eş'arı'nın eserlerinin tesbiti konusunda araştırmacıların esas aldığı kaynak İbn Asâkir'in *Tebyinu Kezibi'il-Müfteri* adlı eseridir. Ancak İbn Asâkir'in de bu konuda kaynak olarak İbn Fûrek'i belirtmesi, bu konuda esas alınması gereken kaynağın İbn Fûrek olduğunu göstermektedir. Burada, İbn Asâkir'in listesinde yer alan ve İbn Fûrek'in *Mucerredu Makâlât* adlı eserinde zikrederek alıntılarda bulunduğu eserleri şunlardır.

1-*el-Fusûl*, 2-*el-Mûcez*, 3-*Kitâb fi Halki'l-A'mâl*, 4-*Kitâb fi'l-İstitaa*, 5-*Kitâb fi's-Sifât*, 6-*Kitâb fi Cevazi Ru'yeti'llahi bi'l-Ebsâr*, 7-*Kitâb fi İhtilâfi'n-Nası fi'l-Esmâ ve'l-Ahkam ve'l-Hâss ve'l-Âmm*, 8-*Kitâb fi'r-Reddi ala'l-Mucessime*, 9-*Kitâb fi'l-Cism*, 10-*Kitâb İdahu'l-Burhân fi'r-Reddi ala Ehl-i'z-Zeyğ ve't-Tuğyân*, 11-*el-Luma' fi'r-Reddi ala Ehl-i'z-Zayğ ve'l-Bida'*, 12-*eş-Şerh ve't-Tafsîl fi'r-Reddi ala Ehli'l-İfk ve't-Tadlil*, 13-*Kitâb fi Nakdi Kitabi'l-Usûl*, 14- *Nakd ala Evâili'l-Edille li'l-Belhî*, 15- *Makâlâtü'l-Muslimîn ve'htilâfi'l-Musallîn (Makalâtü'l-İslamiyyin)*, 16-*Kitâb Cumelu'l-Makâlât*, 17-*el-Cevâbât fi's-Sifat an Mesâili Ehli'z-Zeyğ ve's-Şubuhât*, 18- *Kitâb alâ İbn er-Râvendî*, 19-*en-Nakz ale'l-Hâlidî*, 20-İbn er-Râvendî'nin *Edebu'l-Cedel*'indeki hatalarına itirazda bulunarak onları düzelttiğini söyleyen el-Belhî'ye karşı reddiye olarak yazılan bir eser. 21-*el-Muhtasar fi't-Tevhîd ve'l-Kader*, 22-*el-Mesâilu'l-Mensûre el-Bağdâdiyye*, 23-*Kitâbu'n-Nevâdir*, 24-*Kitâbu'l-İdrâk*, 25-*Nakzu'l-Latif ale'l-İskâfi*, 26-*el-Muhtezem*, 27-*Kitâb fi Babı Şey'*, 28-*Kitâb fi'l-İctihâdi fi'l-Ahkâm*, 29-*Kitâb fi'l-Meârif*, 30-*Mes'eleu'l-Acz*, 31-*Tefsîru'l-Kur'an*, 32-*Kitâb fi'r-Ru'ye*, 33-*Edebu'l-Cedel*, 34-*Kitâb fi Efali'n-Nebî*, 35-*Kitâb fi'l-İmâme*, 36-*Risâletu'l-Has ale'l-Bahs*¹⁹37-*Risâletun fi'l-İmân*,²⁰38-*Cevabu Mesâilin Ketebe biha ila Ehli's-Sağr fi Tebyini ma Seeluhu anhu min Mezhebi Ehli'l-Hak*, 39-*Kitabu't-Tebyîn an Usûlu'd-Dîn*, 40-*Kitabu'l-İbâne an Usûlu'd-Diyane*,41-*el-Mecâlis*.

Yukarıda isimleri zikredilen eserlerden bir kaçısı bize ulaşmıştır. İmam Eş'arı'nın eserlerinden en çok bilinenler ve fikirlerin tesbitinde araştırmacıların esas aldıkları

¹⁹ İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 136. Bu eser 'Risale fi İstihsâni'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm' adlı eser olduğu tesbit edilmiştir. Bkz., Frank, R. M., "al-Ash'ari's Kitâb al-Hathth 'ala'l-Bahth", *MIDEO*, Beyrut, 1988, XVIII, s. 83 vd.

²⁰ İman konusunda ve imana halk adının itlak edilip edilemeyeceği konularını içermektedir. Bkz., İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 136. Wilhelm Spitta tarafından "Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-As'ari's" adlı eserde neşredilmiştir. Bkz., Spitta Wilhelm, *Abu'l-Hasan al-As'ari's*, Leipzig, 1876, s.133 vd.

eserler; *Risâle ila Ehl-i Sağr, İstihânu'l-Havd, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, el-Luma'* ve *el-İbâne* adlı kitaplar olmuştur.²¹ *el-İbâne* Eş'arî'ye ait olmakla beraber esere sonradan bazı müdahaleler yapılmıştır. Ancak bu müdahalelerin boyutu ve kimler tarafından yapıldığının tam olarak tespiti mümkün değildir.²² Bu nedenle bu eserin bütünüyle İmam Eş'arî'nin görüşlerini yansıttığını söylemek güçtür.

2. Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet'teki Yeri

Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet düşüncesi veya İslam düşüncesindeki yerini tesbit edebilmek için önce geçirdiği fikri dönüşümleri (merhaleleri) incelemek gerekir.

2.1. Eş'arî'nin Fikri Merhaleleri

Eş'arî, Ehl-i Sünnet'in imamı ve Nasıruddin olarak anılmadan önce bazı fikri merhaleleri olmuştur. Bu merhalelerde mensup olduğu mezhebi destekleyip savunmuştur. Bunlardan birincisi Mu'tezili olduğu dönemdir. İkincisi İbn Küllab'ın yolunda giderek Mutezile ile Ashabu'l-Hadis'in arasını bulduğu ve kendisine nisbetle Eş'arîlik denilen kendi düşünce sistemini kurup savunduğu dönemdir.

Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğu bir dönemden söz edilmektedir. Ancak dikkatlice incelendiğinde bunun makul olmadığı görülür. Çünkü Ahmet b. Hanbel'le Eş'arî'nin metodu birbirinden tamamen farklıdır. Eş'arî Mu'tezile'den aldığı kelâmi metodu, hem fikirlerini desteklemede hem de Mutezile'nin görüşlerini çürütmede kullanmıştır. İleride bu husus üzerinde detaylı bir şekilde durulacaktır.

Mu'tezililik Dönemi

Eş'arî, babasının vefatından sonra annesinin Cubbâ ile evlenmesiyle yaklaşık on yaşından itibaren Mu'tezili eğitim almıştır. Bu konuda öylesine ilerledi ki Cubbâ onu kendi yerine tartışmalara gönderir oldu.²³ Bu dönem, Eş'arî'nin fikri merhalelerinin ilki sayılır. Her ne kadar babası vefatında onu muhaddis ve fakih olan es-Sâcî'ye vasiyet etmişse de onun gerek ailesinde gerek es-Sâcî gibi Ehl-i Hadis'ten aldığı eğitim çok küçük yaşta olmasından dolayı onun için fikri bir merhale olmaktan uzaktır.²⁴ Bu nedenle Eş'arî'nin ilk fikri merhalesinin Mu'tezili dönem olduğu açıktır. Ancak ailesinden aldığı bu ilk çocukluk eğitimi fikri dönemlerinde bazı şeyleri tetiklemiş

²¹ Eserleri için bkz., Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, s.112-125.

²² Geniş bilgi için bkz., Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, s. 149 vd.

²³ Eş'arî'nin, Cubbâ yerine tartışmalara katıldığına dair. Bkz., el-Ehvâzî, *Mesâlib*, s. 155; İbn Asâkir, *Tebyin*, s.91.

²⁴ Fevkiye Hüseyin, Eş'arî'nin hayatının bu ilk on yılını Ehl-i Hadis'ten Kur'an ve Hadis ilimlerini aldığı birinci merhale olarak zikreder. Bkz., Fevkiye Hüseyin, Mahmud, "Mukaddime", el-Eş'arî, *el-İbâne an Usuli'd-Diyane*, (thk. Fevkiye Hüseyin Mahmud), Kahire, 1987 içinde, I, 29.

olabilir. Ancak bunu başlı başına bir dönem saymak mümkün değildir. Eş'arî uzun yıllarını (yaklaşık kırk yaşına kadar) Mu'tezili düşünce içinde geçirmiş, bu düşünceyi samimiyetle savunmuş ve destekleyici eserler yazmıştır.

Cubbâî'nin yanında yetişmesi ve hocasının onu kendini temsilen tartışmalarda yer alması için görevlendirmesinden hareketle Eş'arî'nin o dönemde Cubbâî'yle aynı görüşleri paylaştığı söylenebilir. Aksi takdirde Cubbâî'nin onu kendisini temsilen münazaralara göndermesi düşünülemez. Dolayısıyla kaynaklarda Cubbâî'ye ait belli başlı görüşlerin Eş'arî tarafından da savunulan görüşler olduğunu söylemek mümkündür.

Mu'tezileden Dönüşü ve Nedenleri

Cubbâî'nin oğlu Ebû Hâşim'in (321/933) arkadaşı olan Eş'arî, ilim ve yönetim merkezi olan Basra ve Bağdat'ta yaşamış ve Cubbâî'den eğitim alarak bir Mu'tezili olarak yetişmiştir. Böylece Eş'arî, hocası Cubbâî'nin fikirlerine katılmış, uzun yıllar bu fikirleri şevkle ve samimiyetle savunmuştur. Bu arada onun düşünce dünyasında tam olarak neler olduğunu bilmediğimiz bir şeyler olmuş ve düşüncesinin mecrasını değiştirmiştir. Kaynakların bildirdiğine göre aniden insanlar, Mu'tezile'den döndüğünü ve onlara karşı cephe aldığına dair Eş'arî'nin ilanına tanık olmuşlardır. Eş'arî bir cuma günü Basra Camisi'nin minberine çıkarak, yüksek sesle; “Beni bilen bilir. Beni bilmeyene kendimi tanıtıyorum ben falan oğlu falanın, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu, Allah'ın gözle görülemeyeceğini ve şer olan fiilleri benim yaptığımı söyledim. Şimdi tövbe ediyorum, inandığım bu şeyleri terk ediyorum ve Mu'tezile'yi reddediyorum” diyerek adl ve halku'l-Kur'an söyleminden vazgeçip Mu'tezile'ye karşı çıkmıştır.²⁵

Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılışı, gördüğü bazı rüyalara ve yaptığı bir takım tartışmalara dayandırılmaktadır. Buna göre, Eş'arî kelam ilminde uzmanlaşınca hocasına bazı sorular yöneltmiştir. Ancak tatmin edici cevaplar bulamamıştır. Bunun üzerine fikri problemlerine çözüm bulmak için Allah'a dua etmiştir. Sonra rüyada Hz. Muhammed'i görmüş ve kendisine “Sünnetime sarıl” demiştir. Aynı zamanda ona, Kelamı da terk etmeyip nassın hizmetinde kullanmasını söylemiştir. Hz. Peygamber, Mu'tezile'den dönmesini ve onlara karşı mücadeleye başlamasını da rüyada ona emretmiştir.²⁶ Buna binaen Eş'arî, kelami meseleleri Kur'an ve Sünnet'e (nassa) arz

²⁵ İbnu'n-Nedim, *Fihrist*, s., 257; Bkz., ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 89; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 285.

²⁶ Bkz., İbn Asâkir, *Tebyin*, s.38vd.; Giridî, Sırrî, *Ârâu'l-Milel*, İstanbul, 1303, s.206.

etmeye, uyanları kabul, uymayanları ise reddetmeye ve Mutezileyle kelami konularda mücadeleye başlamıştır.

Rüyalar Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılmadan önce geçirdiği fikri bunalımı ve sorunları kendi açısından çözüme kavuşturma çabası içerisinde olduğunu göstermektedir. Fakat sadece rüyaya dayalı olarak herhangi bir mezhepten diğerine geçişi temellendirmek sıhhatli bir yorum olmayacaktır. Bu yüzden Eş'arî'nin kendisine göre Mu'tezile'de cevabını bulamadığı dini ve fikri sorunlara da bakmak gerekmektedir.

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılma nedeni olarak kaynaklarda yer alan tartışmalar iki temel konu üzerinde cereyan etmektedir:

Birincisi, Salah-Aslah problemi ile ilgili olan tartışma olup bu üç kardeş meselesi olarak meşhur olmuştur. Eş'arî hocası Cubbâî'ye, biri mümin ve muttaki, diğeri kâfir ve günahkâr, üçüncüsü küçükken ölen kardeşlerin ahireteki durumunu sormuştur. Cubbâî, zahidin cennetlik, kâfirin cehennemlik ve küçüğün ise selamet ehlinden olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Eş'arî: “Şayet küçük zahidin derecesine gitmek isterse ona müsaade edilir mi?” diye sormuştur. Cubbâî: “Hayır, çünkü ona; kardeşin bu derecelere çokça ibadet ederek ulaşmıştır. Seninse böyle bir taatın yoktur denir” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Eş'arî, Cubbâî'ye, “Şayet küçük olan; kusur bende değildir. Çünkü sen beni yaşatmadın ve bana ibadet yapma imkânı vermedin” derse, buna cevabın ne olabileceğini öğrenmek istediğini söylemiştir. Cubbâî, Allah'ın, küçüğe: “Şayet yaşasaydın isyan edeceğini ve elim azaba müstahak olacağını biliyordum onun için senin maslahatını (iyiliğini) gözettim” diyeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Eş'arî, “Şayet kâfir olan kardeş: “Ey Allah'ım onun durumunu bildiğin gibi benim de durumumu biliyordun. Neden onun maslahatını gözettin de benimkini gözetmedin?” derse, cevabın ne olur diye tekrar Cubbâî'ye sormuştur. Bu soru karşısında Cubbâî cevap vermeyip susmuştur.²⁷

İkincisi, Allah'ın isimleriyle ilgili tartışmadır. Bu tartışmaya göre Eş'arî, Allah'ın isim ve sıfatlarının tespitinde tamamen nassa (Kur'an ve Sünnet'e) dayanılması gerektiğini savunurken Cubbâî ise akla dayanılmasını savunmaktadır.²⁸

²⁷ İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-A'yân*, IV, 267-268; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 89. Ayrıca Bkz., İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sunne*, III, 198-199; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Şifâu'l-Alil fi Mesâili'l-Kadâi ve'l-Kaderi ve'l-hikmeti ve't-Ta'lil*, (thk., Muhammed Bedruddin), Beyrut, 1978, s. 216; el-Halebî, İbrahim b. Muhammed b. İbrahim, *Nimetu'z-Zeria fi Nusrati's-Şeria*, Riyad, 1998, s., 109-110.

²⁸ Bkz., es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 357-358.

Eş'arî'nin fikir değişikliğine gitmesinde yaşadığı ortamın da etkisi olduğu söylenebilir. Müslüman toplum bu dönemde, akliliği temsil eden Mu'tezile ile nassa bağlılığı temsil eden Ehl-i Hadis arasında bölünmüştür. Bir taraftan Mu'tezililer soyut düşünce ve kurgularıyla, diğer taraftan lafza bağlı kalanlar Mu'tezililerin akılcılığına gösterdikleri tepkiyle tutumlarını bütünüyle katı ve tavizsiz bir duruma sokmuşlardı. Böylece Eş'arî hem kendi kişisel sorununu çözmek hem de bölünmüş Müslüman topluluğunu bu çıkmazdan kurtulmasına vesile olmak için bu kökten dönüşe başvurmuş ve böylece inanç alanında duyulan ihtiyaca cevap vermiştir.

Mu'tezile Sonrası Dönemi

Eş'arî her ne kadar *el-İbane* adlı eserinin mukaddimesinde Ahmed b. Hanbel'in yolundan gittiğini ifade ediyorsa²⁹ da onun itizalden döndükten sonra tamamen İmam Ahmed b. Hanbel'e uyduğunu söylemek zordur. Çünkü diğer eserlerinde metot olarak Ahmet b. Hanbel'le arasında önemli farklar olduğu görülür. Eş'arî'nin Ahmed'e intisabı mihnedenden sonra Ahmed b. Hanbel'in kazandığı konumdan kaynaklanmaktadır. Artık insanlar Ahmed'le imtihan ediliyor ona uymayan veya muhalefet eden bidatçı veya Ehl-i Bid'â sayılıyordu.³⁰ Eş'arî'nin Ahmed'den önce olup da ondan önde olan ve aynı zamanda hadis imamlarından olan Malik, Şafii gibi birini değil de sistemine uymadığı halde özellikle Ahmed'e uyduğunu zikretmesinin nedeni budur.

Eş'arî, Ehl-i Sünnet öncülerinden İbn Küllâb'ın yolundan giderek kendi mutavassıt (orta yol) veya Eş'arîlik olarak adlandırılan sistemini kurmuştur. Bu nedenle Eş'arî'nin fikirleri İbn Küllâb'ın görüşleriyle birçok yönden paralellik arz etmektedir. Özellikle sıfatlar konusunda Eş'arî'nin düşünceleri İbn Küllâb'ın görüşleriyle neredeyse birebir örtüşmektedir. Bu ise onun birçok noktada Ashâbu'l-Hadis'ten özellikle Ahmed b. Hanbel'den farklı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, Eş'arîlerin İbn Küllâb'a "şeyhimiz"³¹ ve Küllâbilere de "ashabımız"³²

²⁹ el-Eş'arî, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, (Nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensari), Medine 1409/1988, s. 52.

³⁰ İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani, *Kutub ve Resail ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi'l-Akide (Fetâvâ)*, (thk. Abdurrahman Muhammed Kasım en-Necdi), Riyad ts., V, 553; İbn Teymiyye, *Telbisü'l-Cehmiyye*, II, 92.

³¹ eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *Nihayetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, (thk., Alfred Guillaume), London 1934, s.303. el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 146.

³² İbn Fûrek, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan, *Mucerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, (thk., Daniel Gimaret), Beyrut 1987, s. 330; el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlü'd-Din*, Beyrut, 1981, s. 40, 45, 67, 89-90, 97.

demelerinin nedenini açıklamaktadır. Çünkü Küllâbiler bu hususta Eş'arîlerin öncüleri olmuşlardır.

2. 2. Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet'e Katkısı

İslam Düşüncesi veya İslam'ı anlama ve yorumlama (nasları yorumlama) hicri II. Asırda metodolojik bir yol ayrımına gelir. Böylece İslam düşüncesinde Ehl-i Sünnet mezhebi hem fıkhî olarak hem de itikadi olarak iki temel ekole ayrılır. Bunlardan biri lideri İmam Azam Ebu Hanife olan Ehl-i Rey ekolu diğeri ise Hanefî mezhebi dışındaki diğeri üç mezhep yani Maliki, Şafii ve Hanbelî mezheplerinin oluşturduğu Ehl-i Hadis ekolü. Ehlî Hadis ekolünün önde gelen önderi ve Maliki Mezhebinin imamı olan İmam Malik iken daha sonra İmam Şafii ve özellikle Mihnedden sonra İmam Ahmed b. Hanbel etrafında şekillenir.

a. Ehl-i Hadis'e Katkısı

Ehlî Hadis olarak kabul edilen ekolün itikadi olarak katı Selefilige değil Hanefî mezhebine yakınlaştıran Malikilik ve Şafilığın hemen hemen tamamına etki eden ve kısa sürede onların itikadi alandaki mezhebi haline gelmesini sağlayan Eş'arî ve onun yetiştirdiği öğrenciler olmuştur. Ehlî Hadis içerisindeki bu dönüşüm İmam Ahmed b. Hanbel'in kendi dönemi ve takip eden dönemde Ehlî Hadisin hatta Ehlî Sünnetin yegane temsilcileri ve hilafet merkezinde Mütevekkille birlikte söz sahibi olmuşlardır.³³ Eş'arî sonrası Hanbelî mezhebi artık bütün Ehlî Hadisin temsilcisi konumundan çıkmış Hanbelilik veya son zamanlarda Selefilik olarak adlandırılan Ahmed b. Hanbel'in çizdiği temel düşünce çerçevesi içine hapsolmuştur. Artık Eş'arî sonrası daha önce İbn Küllab ve Kalanisi gibi bir kaç isimle anılan Ehlî Hadis/Sünnet kelamcılığı neredeyse bütün Şafii ve Maliki mezhebinin kapsar hale gelmiştir.

İmam Eş'arî Ehlî Hadise iki yönlü katkı yapmıştır. Birincisi; Eş'arî mezhebinin Maliki ve Şafii fıkhî mezheplerinin kelami-itikadi mezhebi haline gelmesini sağlamıştır. İkincisi; katı Ehl-i Hadis içindeki zahiri nakilci, kelami düşünceyi, akli muhakemeyi sapıklık gören, hoşgöründen yoksun ve kendini Ehlî Sünnetin aslı özü hatta selefîn ta kendisi gören, kendisi gibi düşünmeyeni sapık veya dinden çıkmış sayan düşünce yapısının Hanbelilik içinde hapsolmasına büyük bir katkı sağlamıştır.

b. Ehl-i Sünnet'in Mücadelesine Katkısı

³³ Mihnedden sonra Abbasi halifesi Mütevekkille birlikte artık insanlar İmam Ahmed b. Hanbel'le imtihan ediliyor ona uyan veya uyduğunu beyan edenler Sünnî; uymayan, eleştiren veya muhalefet edenler bidatçı (bid'i) veya Ehl-i Bid'â sayılmaya başlandığına dair bkz. İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, V, 553; İbn Teymiyye, *Telbisü'l-Cehmiyye*, II, 92.

Mücadeleye katkısı iki şekilde olmuştur. Birincisi dıştaki mücadeleye katkısı: Dışta gayri Müslimlerle mücadeleye katkı sunmuştur. Bu amaçla telif ettiği eserlerden bir kaçışunlardır: *Kitâb Cumelu'l-Makâlât* bu kitabın ilk bölümü Müslümanların ihtilafı konu edinirken (ki bu Makalat eseridir) ikinci bölümünde ise mühlitlerin İslam dışındaki din ve mezheplerin genel görüşlerini içermektedir.³⁴ İkincisi: İçteki mücadeleye katkısı: Şia ve Mu'tezileye karşı Ehli Sünnetin fikri mücadelesine zengin veriler ve deliller sunmuştur.³⁵ Şii-Mu'tezili düşüncüyü destekleyen Büveyhiler³⁶ Eş'arî'nin vefatından hemen sonra Abbasi Hilafeti üzerinde etkili olup Bağdat'a girmişlerdir.³⁷ Büveyhilerin desteklediği Şii-Mu'tezili düşünceye karşı kullanılacak en iyi argüman Eş'arî ve onun fikirleri olmuştur.³⁸ Bunu sadece Eş'arî taraftarları veya ona fikri yakınlık duyanlar değil hemen hemen Mu'tezili düşünce karşıtı olan her kesim özellikle Ehl-i Hadis/Sünnet kullanmaya başlamıştır.

c. Kelami Düşünceye Katkısı

Mu'tezile'nin devasa mirası olan kelami düşüncenin Ehl-i Sünnet ve hassaten Ehli Hadis tarafından devşirilip güçlü bir Ehl-i Sünnet kelamı haline gelmesinde büyük rol oynamıştır. *Risâle fi İstihsâni'l-Havz fi İlmi'l-Kelâm (el-Has ale'l-Bahs)* eseriyle

³⁴ İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 131; ez-Zehebî, *Siyeru A'lamu'n-Nubelâ*, XV, 87. İbn Teymiyye'nin "Kitabu Makâlâtü Gayri'l-İslâmiyyin" adıyla zikrettiği eser bu kitapta olsa gerek. İbn Teymiyye, Eş'arî'nin felsefecilerin görüşlerine bu kitapta yer verdiğini ve bu eserin meşhur "Makâlâtü'l-İslâmiyyin" kitabından daha hacimli olduğunu ifade etmektedir. Bkz., İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, V, 283. Ayrıca Subkî bu eseri 'Makâlâtü'l-Mulhidîn' şeklinde vermektedir. Bkz., es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 360.

³⁵ İmam Eş'arî'nin yazdığı eserlerin sadece isimlerine bakılınca Ehl-i Sünnet dışındaki grup ve şahıslara karşı nasıl mücadele ettiği rahatlıkla görülür. Burada birkaç eserin ismini vermek yeterli olacaktır. *Kitâb fi'r-Reddi ala'l-Mucessime*, *Kitâb İdahu'l-Burhân fi'r-Reddi ala Ehl-i'z-Zeyğ ve't-Tuğyân*, *el-Luma' fi'r-Reddi ala Ehl-i'z-Zayğ ve'l-Bida'*, *eş-Şerh ve't-Tafsîl fi'r-Reddi ala Ehli'l-İfk ve't-Tadlil*, *Nakd ala Evâili'l-Edille li'l-Belhî*, *el-Cevâbât fi's-Sıfat an Mesâili Ehli'z-Zeyğ ve's-Şubuhât*, *Kitâb alâ İbn er-Râvendî*, *Nakzu'l-Latif ale'l-İskâfî*.

³⁶ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 357-358; İbn Teymiyye, *Minhacü's-Sünne*, III, 139; İbn Teymiyye, *Telbisü'l-Cehmiyye*, I, 54; Subhâni, *Buhusun fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum, 1411/1990, II, 37.

³⁷ Müstekfi Billah (333-334/945-946) döneminde Büveyhilerin başkomutanlarından Muizü'd-Devle Ahmed, Halifeye biat etmiş olmasına rağmen zorla Bağdat'a girerek 'Emirü'l-Ümerâ'lık mesnedini zapt etmiş ve Bağdat'ın idaresini eline alarak hutbeye kendi adını da ilave ettirmiştir. Ancak bununla da kalmayarak Müstekfi yerine Mutî'(334-363/946-974) halife olarak ilan edilmiş ve bundan sonra askeri nüfuz altında olan sadece Halife değil, Bağdat ta tamamen Büveyhilerin eline geçmiştir. Bkz., es-Süyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (911/1505), *Tabakâtü'l-Mufessirîn*, (thk., Ali Muhammed Ömer), Kahire 1396/1976, s. 397-398; Seydişehrî, Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslâm*, İstanbul, 1983, II, 1051; Şâkir, Mahmud, *et-Tarihu'l-İslâmî*, Beyrut, 1987, VI, 44.

³⁸ Krş., el-Mahmûd, Abdurrahman b. Salih, *Mevkifu İbn Teymiyye mine'l-Eşâire*, Riyad, 1995, I, 365; Subhâni, Cafer, *Buhusun fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum, 1411/1990, II, 37.

kelam ilminin meşruiyetini savunmuş onunun da fıkıh kadar Kur'an ve Sünnete dayanan İslami bir ilim olduğunu ortaya koymuştur.³⁹

Eş'arî, Mu'tezile'nin başını çektiği kelami düşünceyi yeniden Ehl-i Sünnet düşüncesine uygun bir şekilde yorumlayarak Ehl-i Hadis ile Mu'tezile arasında orta bir yol tutmuştur. Eş'arî'nin bu tutumu Hanbeliler hariç halk tarafından geniş kabul görmüş ve Mu'tezile ile başlamış olan Kelami düşünce sistemini yok olmaktan kurtarmakla⁴⁰ kalmamış ona yeni bir veçhe kazandırmıştır. Bu yeni veçhe İbn Küllâb ve büyük mutasavvıf İmam Muhasibi gibi az da olsa Eş'arî öncesi Ehl-i Sünnet Kelamını oluşturma yönündeki çabaları adeta kemale erdirmiştir. Böylece Ehli Sünnete ait veya Sünni kelim diyebileceğimiz bir düşünce yapısını Ehli Sünnetin sistemine dâhil etmeyi başarmıştır.

d. Vasat Ümmet Olma Vasfının Korunmasına Katkısı

Allah (c.c) “وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا”⁴¹ buyurarak Müslümanları ifrat ve tefritten yani her türlü aşırılıktan uzak vasat (mutedil-orta) bir ümmet kılmıştır. Böylece insanlar arasındaki dini ve dünyevi konulardaki ihtilaflara şahit (hakem) yapmıştır. İmam Eş'arî, Ehli kibleyi tekfir etmeyerek, İslam mezhepleri ve âlimlerinin görüşleri arasında orta yolu takip etmiştir.

Kelami ihtilaflar için İmam Eş'arî ölüm döşeginde: “Bir hakikatin farklı ifadelerle dile getirilmesidir”⁴² diyerek dinde ifrat ve tefritten uzak bir duruş sergilemiş ve bunu sistemleştirmiştir. Böylece Kur'an'da mealen: “İşte böylece siz insanlığa şahit olasınız ve Resûl de size şahit olması için sizi vasat (mutedil) bir ümmet kıldık”⁴³ şeklinde ifade edilen “vasat ümmet” olma özeliğinin korunmasına ve geliştirilmesine katkı sunmuştur.

³⁹ Bkz., el-Eş'arî, *Risâle fi İstihsâni'l-Havz fi İlmi'l-Kelâm*, (el-Luma' ile birlikte) Beyrut, 1953, s.88-90, 95-97.

⁴⁰ Carullah, Zuhi, *el-Mu'tezile*, Beyrut, 1990, s. 262.

⁴¹ Bakara, 2/143.

⁴² İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 149. İbn Asâkir'de yer alan ve Zahir b. Ahmed es-Serahsi'ye dayandırılan rivayet şöyledir. “Eş'arî evimdeydi, ecel hastalığında beni yanına çağırdı, “şahit ol! Ben Ehl-i Kiblede hiç kimseyi tekfir etmiyorum. Çünkü hepsi aynı mabuda yöneliyorlar (işaret ediyorlar) ancak ibareleri farklı farklıdır” dedi.

⁴³ Bakara, 2/143. İnsanlar arasındaki ihtilaflarda şahit olmak (hakemlik yapmak) için vasat olmak ifrat ve tefritten uzak tarafsız, bilgili ve durumdan haberdar olan ayrıca her iki taraftan da olaya bakabilen kişilere veya topluluklara ihtiyaç vardır. Bkz. Reşid Rıza, Muhammed b. Muhammed Şemsuddin, *Tefsiru'l-Menâr*, Kahire, 1990, II, 5.

Kaynaklarda, Ashâbu'l-Hadîs'ten, Basra'da Zekeriya es-Sâcî (307/919),⁴⁴ Bağdat'ta Ebû İshak el-Mervezî'nin (340/951)⁴⁵ Eş'arî'ye hocalık yaptıkları kaydedilmektedir. Dönemin önde gelen bu iki şahsiyetinin dolayısıyla Ashâbu'l-Hadîs'in Eş'arî düşüncesindeki izleri, özellikle haberi sıfatların bilâkeyf olarak kabul edilmesinde ve Eş'arî'nin birçok meselede Mutezile ile Ashâbu'l-Hadîs arasında vasat yolu tutmasında kendini göstermektedir.

İmam Eş'arî, İslam düşüncesinde “el-Vasatiyye” (orta yol) ifrat ve tefritten uzak yani olumlu veya olumsuz yönden her türlü aşırılıktan uzak, uzlaşmacı ancak temel ilkelerinden ödün vermeyen İslam yorumunun doğmasında, gelişmesinde ve yayılmasında büyük bir paya sahiptir.

3. Eş'arî Mezhebinin Doğuşu ve Yayılışı

Mu'tezile'den ayrılan Eş'arî yeni fikirlerini önce Basra'da daha sonra Bağdat'ta yayamaya ve taraftar bulmaya çalışmıştır. İmam Eş'arî, İbn Mücâhid, Bâhilî, Bundar b. Hüseyin eş-Şîrâzî (353/964), Ebu Sehl Su'lukî (369/979), Ebu Zeyd el-Mervezî (371/981) gibi kendisinden sonra mezhebini geliştirip İslam beldelerinde temsil edip yayacak olan mümtaz öğrenciler yetiştirmiştir. Eş'arî'den ders alan bu ilk Eş'arî âlimler grubunu İbn Fûrek (405/1015), Bâkılânî (403/1013), Cüveynî (478/1085), Gazzâlî (505/1111), Şehristânî (548/1153), Fahreddin Râzî (609/1209), Tacuddin Subkî (771/1370) ve Taftazânî (791/1389) gibi İslam düşüncesinde ün yapmış âlimler takip etmiştir. Bunlar Eş'arî düşüncesini gittikleri beldelelere yaymışlardır. Hicri dördüncü asrın son çeyreğinde Basra'da başlayıp Bağdat'ta yerleşmeye çalışan Eş'arîlik, artık civar merkezlere girmiştir.

Eş'arîlik ameli mezheplerden Şafiiilik ve Malikiilik üzerinden yayılmıştır. İmam Eş'arî'nin öğrencilerinden Bâhilî,⁴⁶ Maliki olup onun yetiştirdiği Bâkılânî, Maliki mezhebinde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Eş'arî Bağdat'ta dönemin önde gelen Şafii âlimi Mervezî'nin desteğini almayı başarmış ve Mervezî'nin ilim halkasına katılarak ilim alışverişinde bulunmuş, ona ve öğrencilerine mezhebinin esaslarını benimsetmiştir.⁴⁷

⁴⁴ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 355; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XI, 131; İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 35; İbn Kadi Şuhbe, *Tabakat*, II, 95; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 199.

⁴⁵ Hatib Bağdadî, *Tarihu Bağdâd*, XI, 347; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 352; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, XI, 187; İbn Kadi Şuhbe, *Tabakat*, II, 114.

⁴⁶ İbn Asâkir, *Tebyin*, s.127-128; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 87, XVI, 304.

⁴⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, XI, 347; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 352.

İmam Ebu Hanife'den itibaren fıkha paralel olarak itikadi gelişimini sürdürmüş olan Hanefilik, Eş'arî döneminde Mâtürîdî (333/944) ve Tahâvî (321/933) gibi İslam düşüncesinde güçlü âlimlere sahip olmasından, ayrıca Hilafet merkezi Basra ve Bağdat'tan uzak olması gibi nedenlerden dolayı muhtemelen Eş'arî daha çok Hanefilik dışındaki Ehl-i Sünnet'in ameli mezheplerinin desteğini almaya yönelmiştir. Şafilik ve Malikiliğin desteğini almış ancak Hanbelilikten aradığı desteği bulamamıştır. Bağdat'ta dönemin Hanbeli önderlerinden olan Berbahârî (329/941) ile görüşmüş, aynı şeyleri savunduklarını ifade sadedinde *el-İbâne* adlı eserini ona sunmuştur. Fakat Eş'arî'nin kelami metodu kullanmasından dolayı Bebahari, böyle bir sistemi tanımadığını belirterek Eş'arî'ye karşı çıkmıştır.

Ehl-i Sünnetin ameli mezheplerinden Hanbelilik Eş'arî düşüncesine en çok direnç gösteren mezhep olmuştur. Ancak az da olsa bazı Hanbeli âlimler Eşarilikten etkilenmişlerdir. İbn Teymiyye kendilerinin olmadığı, Mutezile ve Rafıza gibi Ehl-i Bidat fırkalarının olduğu bölgelerde Ehl-i Sünnet mezhebi olarak Eş'arîlerin görüldüğünü ve Eş'arî mezhebinin kendilerine (Ehl-i Sünnet'e) en yakın mezhep olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸

V/XI. asır, IV/X. asrın başında doğan Eş'arîliğin yayılma çağı olmuştur. Doğuda Matüridilikle yarışır hale gelmiş, Batıda, Kayravan ve Endülüs'te yayılmaya başlamıştır. Mağrib'te Muhammed b. Tumert (485-524/1092-1130) eliyle hâkim konuma geçmiştir. Orta yolu takip emesi; uzlaşmacı bir yorum olması; Müslüman halkın inanca dair ihtiyaçlarına cevap vermesi; büyük fakihlerin, özellikle usulü fıkıhçıların bu sistemi benimsemesi; daha ilk dönemde İbn Hafif (371/981) ve Bundar gibi iki büyük mutasavvufun bizzat Eş'arî'ye öğrenci olması; bunların ardından Kuşeyrî, Gazzâlî gibi âlimlerle bunun çoğalarak devam etmesi; Beyhakî, Nevevî gibi muhaddis ve fakihlerin Eş'arî mezhebine katılmaları, Eş'arîliği sadece kelami alanda değil İslam düşüncesinin çoğu alanında etkin konuma getirmiştir.

Eş'arîlik birçok devletin desteğini almayı başarmıştır. Özellikle siyasi otoritelerin, Şia egemenliğinden kurtarılan yerlerin yeniden yapılandırılmaya ihtiyaç duyması, aşırılıktan arındırılmış vasat yolu takip eden Sünniliğin adeta temsilcisi olan Eş'arîliği desteklemelerine yol açmıştır. Selçuklular (429-582/1037-1186) Şii Büveyhilerden (320-447/932-1055), Eyyubiler (567-648/1171-1250) Mısır'daki Şii Fatimi devletinden (297-567/909-1171) hâkimiyeti devr alınca, Şii düşünce

⁴⁸ İbn Teymiyye, *Telbisu'l-Cehmiyye*, II, 87. Krş. İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VI, 55.

egemenliğinin etkilerini silmek için Eş'arîliği desteklemişlerdir. Böylece Eş'arîliğin egemenliği Selçukluların yardımıyla doğuda; Eyyubilerin desteğiyle İslam dünyasının orta merkezinde; Gazzâlî'nin elinde yetişen ve Muvahhitler devletinin başı olan Muhammed b. Tumert'in vasıtasıyla Mağrip'te hâkim konuma gelmiştir.

Eş'arîliğin yaygın bir şekilde Mısır'a girişi Şia faktöründen dolayı gecikmiştir. Daha sonra Selahattin Eyyubi'nin eliyle geniş bir şekilde yayılmıştır. Selahattin, yönetimi ele geçirince halkı İmam Eş'arî'nin akidesine uymaya teşvik etmiştir.

Yemen'de Eş'arîlik ancak Hicri V. asırda yayılmaya başlamıştır. Yemen'de Eş'arî mezhebi Şafilikle birlikte yayılmıştır. Eş'arî mezhebi Yemen'in sahili ve güneyinde hâkim olmuştur. Buna karşılık Zeydîlik doğu ve kuzey Yemen'de hâkimdir. VI/XII. Yüzyılda İran'da Eş'arîlik, Nisabur uleması arasında güçlü hale gelmiş, hatta Hanefî mezhebine üstünlük kurmak için rekabet mücadelesine girişmiştir.

Eş'arîler, Selçuklu Devletinin ilk döneminde ciddi bir baskı yaşamışlardır. Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin eliyle 446 yılında Eş'arî ve Eş'arîlerin minberlerde lanetlenmelerini, camilerde hutbe ve vaazda bulunmalarını ve ders vermelerini yasaklayarak onların dağıtılmasını ve sürgün edilmelerini emretmiştir. Böylece Tuğrul Bey'in zamanında en şöhretli Eş'arîalimler takibata uğramış ve sürülmüşlerdir. Büyük nüfuz sahibi ve Eş'arî taraftarı el-Kuşeyrî (514/1120) başta olmak üzere birçok Eş'arî taraftarı âlim, kentlerini terke mecbur bırakılmışlardır. Fakat bu durum çok uzun sürmemiştir. Alparslan (465/1072)'ın başa gelmesiyle Eş'arîler destek görmüştür. Alparslan'ın veziri Nizamülmülk (485/1092) kendi adıyla Bağdat'ta Nizamiye medresesini kurmuştur.⁴⁹ Burada eğitim resmen Eş'arîliğe dayandırılmıştır. Bu medreseler Eş'arî âlimler yetiştirerek Eş'arîliğin hızla gelişip yayılmasını sağlamıştır.

Günümüzde İslam coğrafyasının dört bir yanında Eş'arîlik mevcudiyetini sürdürmektedir. Horasan, Irak, Suriye, Mısır, Türkiye ve diğer birçok ülkedeki Şafii ve Malikilerin hemen hemen tümü ve Hanbelilerin bir kısmı Eş'arî mezhebine mensupturlar. İslam Dünyasında Ehl-i Sünnet denince akla ilk gelen itikadi mezhep Eş'arîliktir. Fakat Maverâünnehir ve civarında bu terimden anlaşılan Matüridiliktir.

⁴⁹ Keskin, "Eş'arîlik", *İslam Mezhepleri Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, Erzurum, 2012.

Sonuç

İmam Eş'arî'nin kendisi Ehl-i Sünnete mensup bir aile içinde dünyaya gelmesine rağmen babasının vefatından sonra çocuk (mümeyyiz) yaşta Basra Mu'tezilesinin lideri Ebu Ali el-Cubbâî'nin yanında yetişmiş ve kırk yaşına dek bu mezhebinin ilkelerini samimiyetle savunmuştur. Hocası Cubbâî'nin yerine tartışmalara katılacak kadar Mu'tezile kelamına Eş'arî vakıf olmuştur. Öte yandan çocukluktan beri ilişki içinde olduğu Ashabu'l-Hadis'in önde gelen ismi ve Eş'arî'nin de hocası olan Zekeriya b. Yahya es-Sâcî ile alakasını kesmemiştir. Böylece Eş'arî iki ayrı uçta bulunan her iki ekolün görüşlerini ilk elden ve geleneğin içinden gelmiş hocalardan almıştır. Bu kazanım İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'den döndükten sonra orta yolu bulmasına ve inşa etmesine yardımcı olmuştur.

İmam Eş'arî'nin eserlerinin sayısına ve çeşitliliğine baktığımızda onun kendi düşünce sistemini bütün yönleriyle ortaya koyduğu rahatlıkla söylenebilir. Maalesef sayıları yüze yaklaşan eserlerden sadece bir kaçını bize ulaşılabilmektedir. Bunlara bakıldığında bile onun ne denli derin sistematik bir kelemi alt yapıya sahip olduğu ve kelamın kurucuları sayılan Mu'tezile'ye kendi silahlarıyla mahirane nasıl eleştirdiği görülebilir. Eş'arî sadece içe dönük yani Mu'tezile vb. mezheplere karşı mücadele etmemiş dışa dönük mücadelede de bulunmuş ve İslam dışındaki din ve mezheplere karşı da eser yazmıştır.

Eş'arî'nin mevcut eserlerinden *el-İbâne* adlı kitap her ne kadar Eş'arî'ye aidiyeti doğru olsa da elimizdeki şekliyle tüm içeriğiyle İmam Eş'arî'ye ait olması zor görünmektedir. Bu nedenle bu eseri tek başına İmam Eş'arî'nin görüşlerinin kaynağı almak doğru netice vermez. *el-İbâne* eseri mutlaka Eş'arî'nin diğer eserleriyle veya başka kaynaklarla birlikte kullanılmalı ve içindeki görüşler farklı eserlerle desteklenmelidir.

Kelam ilmini reddeden başta Ashabu'l-Hadis ve özellikle Hanbelilere karşı Kelam ilminin aynı Fıkıh ilmi gibi meşru olduğunu Kur'an ve Sünnette fikhın meşruiyetine deliller var olduğu gibi kelami metodun da meşruiyetine kanıtların var olduğunu belirterek Kelamın Ehl-i Hadisten Şafii ve Malikilerce kabul edilip kullanılmasına ön ayak olmuştur. Böylece kelam meşru olmakla kalmamış Ehl-i Sünnet itikadının savunma sistemi haline gelmiştir.

İmam Eş'arî'nin, Ehl-i Sünnetin esaslarını savunmadaki çabası ve liderliği onu Mezhebin imamlarından biri yapmıştır. Diğer imam ise hilafet merkezinden uzakta

Hanefî geleneği içinde yetişmiş İmam Maturidi'dir. Kelami anlamdaki Ehl-i Sünnet mezhebi bu iki imamla başlamıştır. İfrat ve tefritten uzak vasat (mutedil-orta) İslam düşüncesinin oluşması, sistemleşip yayılmasında İmam Eş'arî'nin emeği inkâr edilemez.

Kaynakça

ABDÜLMECİD BEDEVÎ, Ebû'l-Futuh, *et-Tarihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî*, Cidde, 1983.

BEDEVÎ, Abdurrahman, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut, 1983.

CARULLAH, Zuhdi, *el-Mu'tezile*, Beyrut, 1990.

el-BAĞDÂDÎ, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlü'd-Din*, Beyrut, 1981.

el-EHVÂZÎ, Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim, "Mesâlibu İbn Ebi Bişr", (Nşr. Michel Allard), *Bulletin D'études Orientales*, XXIII, Damas 1970.

el-EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usuli'd-Diyane*, (Nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensari), Medine 1409/1988.

-----, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, (thk., Richard J. McCarthy), Beyrut 1953.

-----, *Kitabu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*,(thk., Hellmut Ritter), Wiesbaden, 1980.

-----, *Risâle fi İstihsâni'l-Havz fi İlmi'l-Kelâm*, (el-Luma' ile birlikte) Beyrut, 1953.

-----, *Risale ila Ehl-i Sağr*, Mısır, 1987.

FEVKİYE HÜSEYN, Mahmud, "Mukaddime", el-Eş'arî, *el-İbâne an Usuli'd-Diyane*, (thk. Fevkiye Hüseyin Mahmud), Kahire, 1987 içinde.

FRANK, R. M., "al-Ash'ari's Kitâb al-Hathth 'ala'l-Bahth", *MIDEO*, XVIII, Beyrut, 1988, ss.83-152.

GİRİDÎ, Sırî, *Ârâu'l-Milel*, İstanbul, 1303.

el-HALEBÎ, İbrahim b. Muhammed b. İbrahim, *Nimetu'z-Zeria fi Nusarati's-Şeria*, Riyad, 1998.

el-HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdâd*, Beyrut, ts.

el-HÜSEYNÎ, Ebû Bekr b. Hidayetullah, *Tabakatü's-Şafiyye*, Beyrut, 1982.

İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî fi mâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebu'l-Hasan el-Eş'arî*, Dımaşk, 1399/1979.

İBN FÛREK, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan, *Mucerredü Makâlâti 'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, (thk., Daniel Gimaret), Beyrut 1987.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu'z-Zemân*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut, 1968.

İBN KÂDÎ ŞUHBE, Ebu Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Tabakâtu 'ş-Şafiyye*, (thk. el-Hafız Abdulalim Hân), Beyrut 1407/1986.

İBN KAYYIM el-CEVZİYYE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr, *İçtimau'l-Cuyuşî'l-İslamiyye ala Gazvi'l-Muattıla ve'l-Cehmiyye*, Beyrut, 1984.

-----, *Şifâu'l-Alîl fi Mesâili'l-Kadâi ve'l-Kaderi ve'l-hikmeti ve't-Ta'lîl*, (thk., Muhammed Bedruddin), Beyrut, 1978.

İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Amr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, ts.

İBN TAĞRİBERDÎ, Cemaluddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısr ve'l-Kahire*, Mısr, ts.

İBN TEYMİYYE, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani, *Beyânu Telbisi'l-Cehmiyye fi Tesisi Bide'ihimi'l-Kelamiyye*, (thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım), Mekke, 1392.

-----, *Kutub ve Resail ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi'l-Akide (Fetâvâ)*, (thk. Abdurrahman Muhammed Kasım en-Necdi), Riyad ts.

-----, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, (nşr. Muhammed Reşad Salim), Riyad 1406/1986.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Beyrut, 1992.

İBNU'N-NEDİM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, 1978.

KÂDÎ ABDULCEBBÂR, Ebu'l-Hasan b. Ahmed, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Tunus, 1974.

KESKİN, Mehmet, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, İstanbul, 2013.

-----, "Eş'arilik", *İslam Mezhepleri Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, Erzurum, 2012.

el-KUMMÎ, Şeyh Abbas, *el-Kunâ ve'l-Elkâb*, Beyrut, ts.

el-MAKRİZÎ, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *el-Hıtat ve'l-Âsâr*, Kahire, ts.

el-MAHMÛD, Abdurrahman b. Salih, *Mevkıfu İbn Teymiyye mine'l-Eşâire*, Riyad, 1995.

REŞİD RIZA, Muhammed b. Muhammed Şemsuddin, *Tefsiru'l-Menâr*, Kahire, 1990.

es-SEM'ÂNÎ, Ebu Sad Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî, *el-Ensâb*, Beyrut 1980.

SEYDİŞEHRÎ, Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslâm*, İstanbul, 1983.

SPİTTA, Wilhelm, *Abu'l-Hasan al-As'arî's*, Leipzig, 1876.

SUBHÂNÎ, Cafer, *Buhusun fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum, 1411/1990.

SUBHÎ, Ahmed Mahmud, "el-Eşari el-Mütekellim", *Mevsuatu'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Umman, 1993.

es-SUBKÎ, Tacuddin Ebu Nasr Abdilvahhab b. Ali, *Tabakatu's-Şafiiyye'l-Kubrâ*, (thk., Abdulfettah Muhammed-Mahmud Muhammed), 1992.

es-SÜYÛTÎ, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (911/1505), *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, thk., Ali Muhammed Ömer, Kahire 1396/1976.

ŞÂKÎR, Mahmud, *et-Tarihu'l-İslâmî*, Beyrut, 1987.

eş-ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *Nihayetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, (thk., Alfred Guillaume), London 1934.

ez-ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (thk. Şuayb Arnavut-Muhammed Naim el-Arkusî), Beyrut, 1992.

-----, *el-Uluvu li'l-Aliyi'l-Gaffâr*, (thk., Ebu Muhammed Eşref b. Abdulkmaksud), Riyad, 1995.